

Philippe Chenaux
 L'Église catholique et le communisme
 en Europe (1917-1989)
 De Lénine à Jean-Paul II

A katolikus egyház és a kommunizmus Európában (1917–1989)
 Lenintől II. János Pálig
 Paris, Édition du Cerf, 2009. 383 p.

„Ahhoz a generációhoz tartozom, melyre nem hatott a kommunizmus vonzereje.” Philippe Chenaux legutóbb publikált könyvének különös nyitósora némelyek számára meglepő kijelentés. A szovjet uralmi szféra alól nem is oly régen kibújt közép-kelet-európai államok olvasói szemében ugyanolyan megütközést keltő lehet, mint a mű borítója. A cím első fele (A katolikus egyház) vörös betűkkel rajzolódik ki a felső térfél sárga alapszínén. A szöveg mellett II. János Pál pápa képe látható. A sárga betűs folytatás (és a kommunizmus Európában) Lenin fotójával egyetemben lejjebb, vörös alapon jelenik meg. A színnek által jegyzett szimbolika, a képi megvalósítás – a szembenéző szereplők – struktúrája egészen újszerű: kifejezi a két, más-más értelemben vett hatalom (a Szentszék, illetve Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió) markáns másságát, konfrontálódását, mi több a 20. század „elkötelezett szemlélői” előtt 1917 és 1989 között megjelenő drámai alternatívát. Vajon mely eszmerendszer vagy program rendelkezik nagyobb vonzerővel a tőke érdekei által vezetett (parlamentáris) kapitalista állam formális jogi egyenlőséget felkínáló, azonban valóságos politikai és esélyegyenlőséget nem (vagy alig) biztosító, sőt tömegek marginalizálódását okozó berendezkedésével szemben? Generációkat nyert meg egy igazságosabb társadalom vágyálma, mely mindkét gondolatiság, a keresztény társadalometika és a marxista rendszer közös pontja volt.

Philippe Chenaux a Pápai Lateráni Egyetemen a modern kori egyháztörténelem professzora. Korábbi, szakmai körökben magasan jegyzett munkái, melyek mindegyike a párizsi Cerf kiadónál jelent meg, egy-egy részterületre vagy időszakra fókuszálva mintegy előkészítették e művet. (Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920-1930), 1999.; Pie XII. Diplomate et pasteur, 2003.; „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain, 2006.) A francia jobboldal I. világháború utáni útkeresésének elemzése, XII. Pius működésének fő vonalai és motivációi, Jacques Maritain nagy fontosságú politikai filozófiai kötetének – Az igazi humanizmus címet viselő írásnak – a bemutatása, saját korában való elhelyezése és hatástörténetének vizsgálata számos adalékkal szolgált szerzőnk számára, aki minden könyvében, így jelen esetben is, egyszerre fest egyház-, eszme- és politikátörténetet.

Az önkényes vagy egysíkú narrációt kizáró egyik tényező a gazdag forrásanyag. Chenaux nunciatúrák (Acta Nuntiaturae Polonae), vatikáni levéltárak (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Archivio Segreto Vaticano), diplomáciai archívumok (Archivio Storico del Senato, Archivio del Ministero Degli Affari esteri, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Documents Diplomatiques Français), sajtóorgánumok (Acta Apostolicae Sedis, La Civiltà Cattolica), szerzetesrendi levéltárak (Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori) eddig nem ismert anyagait is felhasználja szintézise készítéséhez.

A fentebb csupán egy-két példával illusztrált lelőhelyeken kívül a 383 oldalas könyvben szintén tág teret kapnak a kort kommentáló publikációk meglátásai. Chenaux megszo-

kott rigorózus tényzerűsége mellett a (politikai, egyházi) struktúrák mögött húzódo eszmék iránti nyitottsága az a másik tényező, mely hitelesíti a lehetetlen vállalkozást: a valóságot lehető legjobb feltáró munkát.

Rendhagyó a könyv felépítése is. A rövidítések lajstroma után (mely a bőseges lábjegyzetek jelöléseinek felfejtéséhez nélkülözhetetlen) kilenc oldalon keresztül kronológiai sorrendben sorakoznak a 20. század fontos pillanatai. A szokatlan szempontú összerendezés kissé meghökkentő, s előrevetíti a könyv fő csapásirányait. A cárizmus megdöntése (1917. február 22.) és Gorbacsov vatikáni látogatásának (1989. december 1.) szélső dátumai között nem csupán a diplomácia- és a politikátörténet jobbára ismert lényegi eseményei bukkannak fel. A szöveg szárait ugyanúgy alkotják a „sajátos külön rendszerként” elkönyvelt egyháztörténeti fejlemények. Utóbb derül ki, miért bírt saját idején és közegén túlmutató jelentőséggel egy-egy nagyságrendjében csekélynek vagy másodlagosnak tűnő ekkleziológiai történés, s miért lehetett társadalmat és politikát befolyásoló hatótényező. Ritka az olyan egyháztörténeti szakkönyv, mely a maga specifikus látásmódját részletes és igényes „egyetemes” történeti háttérrel érvényesíti, s ritka az olyan történeti munka, mely nem negligálja a vatikáni diplomácia lépéseinek univerzális és regionális súlyát.

A bevezetést követő, csaknem azonos terjedelmű három nagy egység két köztes cezuráját (1945 és 1958) a szerző eltérő alapon jelölte ki. A *Szküllá és Kharübdisz között (1917–1945)* négy kisebb részben (Az egyház és az októberi forradalom; Az orosz déliláb; Katolikusok és kommunisták; Igazságos vagy szent háború?) vázolja a II. világháború lezárulásáig tartó időszakot, mely dátum Európa hatalmi térképének alapvető átrendeződésére emlékeztet. *Az egyház a hidegháború alatt (1945–1958)* című főfejezet mondanivalója három téma szerint bomlik ki (Róma vagy Moszkva, A keresztény progresszisták kiváltotta krízis, Az elhallgattatott egyház és a vértanúk). A korszak zárköve XII. Pius (Eugenio Pacelli) halála, más megközelítésben az új gondolkodási stílust és fellépési módot megjelenítő XXIII. János pápaságának kezdete. *Az olvadástól a rendszer bukásáig (1959–1989)* mint utolsó – és leghosszabb – rész ismét több tárgykört fog át (A kiátkozástól a dialógusig, A Vatikán keleti politikája, Kereszténység és marxizmus, Az egyház és a kommunizmus bukása). A könyv utolsó oldalait a fejezetekre lebontott bibliográfia, majd név-, utóbb a tartalomjegyzék tölti ki.

A fentebb felsorolt tizenegy fejezet mindegyike kisebb alszakaszokra tagolódik. A címek sejtetik, hogy a bő hetven év tárgyalása nem filmszalagszerű prezentáció. A Bevezetés szavai egyértelműsítik Chenuaux szándékát. Nyugat-Európában a múlt század utolsó két évtizedéig a totalitárius rendszerek vizsgálatakor a náciizmus és a fasizmus sokkal inkább a kutatások reflektorfényébe került, mint a kommunista diktatúrák és az egyház kapcsolatának története. Hansjakob Stehle (1975), Antoine Wenger (1987), Andrea Riccardi (1992) témánkban ma már megkerülhetetlen munkái ellenére igaz ez az állítás. Chenuaux „nagy történelmi tablót” igyekszik készíteni. Célja a szintetizáló látásmód kialakítása. A Komintern archívumának megnyílása, XV. Benedek (1914–1922), XI. Pius (1922–1939), XII. Pius (1939–1958) pápaságát karakterizáló dokumentumok és Agostino Casaroli bíboros iratai hozzáférhetőségének bővülése (2008) az utóbbi évtizedben új ismereteket közvetítettek. Chenuaux esetében az újdonság három párhuzamos szempontrendszer együttes kezelésében áll: Róma és Moszkva kapcsolatának diplomáciatörténete mellett 1. politikai síkon vizsgálja a kommunisták és a katolikusok, 2. intellektuális dimenzióban a keresztény és a marxista gondolkodók, 3. a vallás mezején pedig a katolicizmus és az orosz ortodoxia közötti lehetséges vagy megvalósult kontaktust. Értelemszerűen Olaszország, Franciaország hangsúlyos helyet kap a könyvben, hiszen e két hagyományosan katolikus országban működtek a legerősebb kommunista pártok.

Az első egység, a *Szküllá és Kharübdisz között (1917–1945)* a Szentszék és a megszülető proletárállam relációjának gondos, sok új információt szolgáltató leírása, melyben szerzőnk a fentebb említett szerkesztést – a többoldalú analízist – sikeresen hajtja végre. Téveszméket is tisztáz, miközben árnyal. A Vatikán a Romanov-dinasztia (az ortodoxia fő támogatója) bukásában egyfelől a skizmatikusok Róma kötelékébe való visszatérésének lehetőségét látta felcsillanni, másfelől nem érezte az első ateista állam születésének valós jelentőségét. A földindulás eszmei (kommunista) karaktere elsikkadt, ehelyett a radikális változásokat a nagy francia forradalom egy kópiájának tekintették. Felbukkantak a szabadkőművesek és a zsidók ármánykodásairól szóló összeesküvés-elméletek. A jezsuiták híres újságában, a *La Civiltà Cattolica*ban 1917 és 1925 között a szovjet állammal mintegy száz cikk foglalkozott, jobbára ebben a stílusban. Érdekfeszítőek a vatikáni diplomáciai testület egyes tagjainak és meghatározó egyházi személyiségeknek távirat, jelentés formájában papírra vetett helyzetelemzései. Igen jellemző Włodmierz Ledóchowski jezsuita generális Pietro Gasparri államtitkárnak írt levele (1922. május), melyben úgy vélte, hogy „Oroszország kormányát nem az ország gazdasági és szociális körülményei hozták létre, hanem egy kitűnő nemzetközi szervezetséggel rendelkező (zsidó) csoport, mely a keresztény civilizáció lerombolására tör”. Chenaux a közvélemény és a felső klérus egy részét átható antijudaista áramlat mellett ugyanilyen részletességgel mutatja be az egyházon belüli józannabb, nem jelentéktelenebb oldal tetteit – példának okáért XV. Benedek lépését, aki 1921-ben oszlatta fel Umberto Beningi püspök Sodalitium pianum nevű integrista szervezetét. A kiadósan dokumentált, életszerű anyagok lebilincselőek, s szembetűnik, hogy több hatalmi góc működött a Vatikánban: az Államtitkárság, a Szent Officium és a Propaganda Kongregáció. Ez utóbbi prefektusának, Wilhelm van Rossumnak személyes támogatásával már az 1920-as évek elejétől szerveződött az „Izrael barátai” papi mozgalom, mely 1927-ben már 18 bíborost, mintegy 200 püspököt és 2000 papot számlált tagjai között, hogy karakteres históriája hamar véget érjen (látszólag) a nagypénteki liturgia szövegének („pro perfidis Iudaeis”) megváltoztatási kéréleme miatt.

A sematikus zsidó konspirációként definiált szovjet állammal szemben a Vatikán ugyanazt a stratégiát – a konkordátumos politikát – próbálta megvalósítani, amely a modern, laikus államok kapcsán működőképesnek bizonyult. Az egyik legkiemelkedőbb rész az e logika szellemében megtett erőfeszítések ábrázolása. Elsőként az 1922. márciusi Pizzardo–Voronszkij-megállapodás története kerül terítékre, valamint az ezt megelőző „erőfelmérő” táviratváltások XV. Benedek és Lenin (Pietro Gasparri és Georgij Csicserin) között. Megjegyzendő, hogy a pápa már 1919-ben az omszki ortodox érsek (!) óhajára kérte a durva egyházüldözés leállítását, s az is, hogy a válasz – ettől kezdve mindig – diplomáciai berkekben szokatlanul cinikus és kéréses stílusban érkezett. Chenaux az események felfűzése közben az új pápa, XI. Pius (Achille Ratti) arcélét sem felejtí, aki az egyház megmaradásának és Oroszország megtérésének „nemes megszállottja” volt, s aki ezért nunciusa, Pacelli („Ezekkel a bűnözőkkel szemben semmi bizalmat sem lehet táplálni!”) nézetének ellenében 1924 júniusában Berlinben újraindította a tárgyalásokat, abban az évben, amikor a nagyhatalmak sorra elismerték a Szovjetuniót. Az 1927 decemberéig tartó megbeszélések során (Sztjefan Bratman-Brodovszkij és Nyikolaj Kresztinszkij közreműködésével) bolsevik részről a cári éráénál rosszabb feltételeket kínáltak, ezért a tárgyalások eredménytelenek maradtak. Az adott időszakon belül Chenaux párhuzamos szálakon futtatott témaelemzésének egyik fonala a katolikus jelenlét „oroszsországi erősítésének” kísérlete. Alaposan körüljárja Michel d’Herbignynek, a Pápai Keleti Intézet jezsuita igazgatójának és titokban felszentelt püspökének 1925 októbere és 1926 szeptembere között e cél

érdekében megtett három – álcázott – szovjetunióbeli tanulmányútját, amelyek ideje alatt titokban főpásztorokat szentelt.

A másik izgalmas egyháztörténeti szál az unió kérdése. A Vatikán nem mondott le a lehető legtöbb ortodox hívó visszatérítésének szándékáról, ezért a hatékony cselekvési mód megtalálásához a helyi körülményeket jól ismerő lelkipásztoroktól (Andrij Szeptickij, Henryk Skirmunt és Eduard von de Ropp püspököktől) kért javaslatot. Az ügy jelentőségét mutatja: az 1917 májusában felállított új intézmény, a Keleti Egyház Kongregációjának struktúrája immár nem prefektus, hanem a pápa fősége alatt áll. A drasztikus szovjet fellépés, a lelkiismereti szabadság teljes elfojtása, a politikai síkon átélt csőd, a rémítő információk (a teljes katolikus hierarchia megsemmisítéséről) ellenére Róma 1929 teléig folytatta egyfajta *modus vivendi* keresését. E fejezetek érdeme, hogy megértetik a Divini Redemptoris enciklika (1937. március) és a Szent Officiumnak a kommunistákkal való együttműködést tiltó dekrétuma (1949. július 1.) évtizedekre visszanyúló gyökereit.

Nyugat-Európában egészen más vetületben jelent meg az együttélés vagy összecsapás alternatívája a katolikusok és a kommunisták, illetve a katolikusok és az ortodoxok között. E kérdés a politika világában élesen jelentkezett. Az értelmiség egyik felét – kis meg-ingásokkal – lényegében Szolzsenyicin Gulág szigetcsoport (1973) című művéig a baloldal értékei kápráztatták el, hogy azután az „emberarcú barbarizmus” (B.-H. Lévy) váljon szállóigévé. Katolikus oldalon a „harc” megvívásához az 1920-as években alulról jövő kezdeményezésként nemzeteken átívelő szövetségeket, lobbicsoportokat (Catholic Concil for International Relations, Entente Internationale) próbáltak létrehozni – jó esetben római megtűréssel –, azonban a kudarcot valló békerendszer és a gazdasági világválság következményei miatt az igazi próbát az 1930-as évek jelentették. A francia baloldal választási győzelme (1936. május), a spanyol polgárháború véres eseményei (1936 júliusától) igazolni látszották a Moszkvából irányított kommunista térnyerés veszedelmét. A Komintern VII. kongresszusán (1935) elfogadott népfrontpolitika több mint veszélyesnek tűnt. *„A kommunizmus magja rossz. Semmiféle téren nem szabad vele együttműködni, ha a keresztény kultúrát megmenteni akarjuk. Éppen az elámitottak lesznek a kommunizmus első áldozatai, miután azt saját országukban uralomra segítették”* (Divini Redemptoris). Az összefogás tiltása és annak gyakorlati értelmezése élénken foglalkoztatta az európai katolikus közvéleményt. Maga XI. Pius is mintha pasztorális szempontoktól vezetve visszakozott volna: a Rómába látogató francia püspököknek mondott 1937. november 6-i beszéde, majd alig később a bíborosi kollégium előtti szavai engedékenységet mutattak, melyek hatását az Államtitkárság (Pacelli) utóbb minden eszközzel tompítani igyekezett. Franciaországban a közös szociális cselekvésre vonatkozó felhívás, melyet a kommunista Maurice Thorez a püspökök utazása előtti hónapban – másodsorra – fogalmazott meg, láthatólag nehéz probléma elé állította a társadalmi kérdések iránt nem érzéketlen klérus és a laikus katolikus rétegeket. Jean Verdier párizsi érsek 1937. karácsonyi beszédében visszautalt XI. Pius novemberi szónoklatára: nem dogmatikai, hanem lelkipásztori nyitottságára, amivel kapcsolatban a sajtóban azonnal, az enciklika kiadása után fél évvel nem kis polémia támadt.

Két szempontból is meglepő a hivatalos egyházi megnyilatkozások, az enciklikák és a spanyol püspökök pásztorlevele keletkezéstörténete. Egyfelől kiderül, hogy azok az aktuális társadalmi-politikai élet kihívásaihoz kapcsolódva belső feszültségek és viták közepette születtek (jellemző a bizottságok kialakulása, a nem egyveretű szemléletek ütközése, a tervezetek további sorsa, a hatalmi súlypontok kifermálódása). Másfelől felszínes tájékozottságunkra rácsfolva megmutatkozik a politikai, ideológiai szempontokon felülemelkedni akaró felelősségérzet (a spanyol polgárháború esetében a külső nyomás ellenére az „igazságos” vagy „szent háború” kifejezés teljes elutasítása).

A francia történész részleteiben láttatja a határozott „nem” oldalát is, így a baloldalt elfogadó, netán azzal szimpatizáló újságok (Terre Nouvelle, Sept) elhallgattatását, a különböző nyitott szellemű kezdeményezések folytonos küzdelmét (Emmanuel Mounier, Jacques Maritain, Alfred Mendizabal, Dom Lambert Beauduin), a „terepen” működő helyi egyház (a Rerum Novarum óta a munkáskérdésben specializálódott jezsuita vezetésű Action Populaire) Rómától elütő (a kommunizmus elítélését időszerűtlennek ítéelő) vélekedését. A római „összkép” merevsége dacára mégis tükrözi a kor komplexitását: a vallásüldözés új hullámával (1929. április) a Szovjetunióban 6715 templom tűnt el, s egy 1935-ben létrehozott periodika (Római levelek a modern ateizmusról) nagy ívű dokumentációs anyagot gyűjtött össze a működő kommunista mozgalomról és azok programjairól.

Az első nagy egységet lezáró fejezetben az egyik totalitárius szörny után a másik (a náciizmus) kerül előtérbe, s vele szemben a pártatlanság, de nem a morális semlegesség álláspontjára helyezkedő, de taktikai téren esetenként hibázó II. világháború alatti vatikáni politika. Mindez széles nemzetközi összefüggésekben. Az állam túlsúlyát, a jog semmibevételét elvető állásfoglalástól (Summi pontificatus, Karácsonyi üzenet, 1939) a Hitler elleni első konspirációban való közvetítésig, a Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat” elutasításáig, a nagyhatalmak vezetőivel folyó egyeztetésekig sok apró részlet igazítja képünket. Chenaux nem elfogult, s tárgya felvezeti a második főrészt.

Az egyház a hidegháború alatt (1945–1958) három fő- és kilenc kisebb fejezetben (a szerző szerint) egy már „kikutatott” periódusról referál. Központjában a szovjet térnyerésre és a kommunista pártok megizmosodására reagáló piusi (ellen)politika áll, mely anélkül, hogy teljességgel azonosult volna az amerikai érdekekkel és értékekkel, a trumani elveket messzemenően támogatta. E nézőpontot nem osztotta a katolikus világ egésze. A pápa teljes erőbevetéssel – egy szovjetellenes (katolikus) blokk szervezési kísérlete és az első olasz és francia választások körüli (1946. június) „nyílt” agitáció által –, de elvakultság nélkül munkálkodott a kommunista befolyás minimalizálásán. „Európa stabilitása és békés fejlődése önmagában vett cél és nem eszköz a modern Oroszország hatalmának korlátozására” (XII. Pius levele Truman elnöknek, 1948). A „nagy, keletről jövő veszély” elhárítása ellenben kizárta a felekezeti közti közeledést (Réarmement moral, Egyházak Világtanácsa, felekezeti fölötti párok elutasítása). A moszkvai pátriarkátust a szovjet kormány expanziós kellekének tartották.

Chenaux feltárja a dogmatikai megkeményedés politikatörténeti okait. A békemozgalom ideológiai szempontokkal átítatott többoldalú értelmezése és áramlatainak jellemzése külön téma, csakúgy mint a kereszténydemokrácia születése és aranykora. Mivel a demokratikus berendezkedést frissen elfogadó Vatikán (Karácsonyi beszéd, 1944) érdekelt volt e pártok eredményes szereplésében, az alakzatok genezise mellett különbségeik (olasz kontra francia és német mintájú szerveződés), nemzeti és összeurópai viszonylatban folytatott politikájuk nyomatékka szerepel. Az Európa-gondolat és a különféle spektrumú föderációs tervek után új alfejezetként a „marxizmus saját inventív erejének továbbfejlesztésén” munkálkodó progresszisták és a munkáspapi mozgalom „kényes” ügyének, egyházi megfigyelésének eseménysorát olvassuk, mely tükre a katolikus és a baloldali értelmiség kapcsolatának.

Zárásul a köztes-európai népi demokráciák katolikus egyházai üldözésének folyamata bontakozik ki a blokkok közti interkontinentális küzdelem hátterén, illetve országonként, nem felejtve a lokális egyház történelmi múltját, helyzetét, társadalomszervező szerepét. Chenaux figyelmet szentel Josef Beran, Mindszenty József, Stefan Wyszyński bíborosok eltérő karakterének és küzdőstratégiájának.

Az olvadástól a rendszer bukásáig (1959–1989) címet viselő harmadik rész a hajlíthatatlan piusi politikával szakító, alapjaiban új vatikáni stratégia időszakát dolgozza fel. XXIII. János (Giuseppe Roncalli) inkább egyéniségét és hosszú diplomata múltjának tapasztalatait követve képviselte a hagyományos alapelveket. A belső reform (II. Vatikáni Zsinat) mellett a béke megszilárdítása, Genf, Moszkva és Konstantinápoly irányában az ökumené kérdése, s egyáltalában a dialógus mint kulcsszó lett elsődleges (rodoszi találkozó). Szoros kutatási területén járva Chenaux taglalja a pápa személyes érdemeit a Szovjetunió irányában megmutatkozó nyitásban (1961), az 1962-es kubai válság lecsengésében, a „jóakarátú emberekkel” – a baloldaliakkal is – lehetséges kollaboráció „forradalmi” és finom megfogalmazásában (*Mater et Magistra, Pacem in terris*). Kiderül, hogy a közeledésben részben moszkvai utazásaikkal közvetítő kereszténydemokrata politikusok (Amintore Fanfani és Giorgio La Pira) komoly szerepet játszottak. A továbbiakban a zsinat témánkba vágó fő elvei és azok fogadtatása köt le bennünket: csemegézhetünk a szovjet és a nyugat-európai (francia és olasz) kommunista pártok kommentárjaiból és az *aggiornamento* hatástörténetéből (Togliatti: Jaltai emlékirat, 1964).

A keleti politika, az „Ostpolitik” – animátora, Casaroli bíboros hosszú, 1990-ig tartó működése folytán – a következő pápák alatt is a kompromisszumok és a megegyezés nehéz ösvényét jelentette. Chenaux részletesen tárgyalja mibenlétét, a keleti politika körüli akkori és mai vitákat. Az egész kötet egyik legérdekesebb fejezete az intellektuális síkon zajló párbeszédet elemzi. A zsinatot követően szervezett találkozók (Salzburg, Herrenchiemsee, Marienbad), az évtized katolikus értelmiségére jellemző marxista befolyás valósága („marxista keresztények” és a radikálisabb „kritikai keresztények”), VI. Pál apostoli levelének (*Octogesima adveniens* 50. pont) „fél(re)értelmezése” (Francia Püspöki Kar), majd az 1970-es évek ellentétes iránya (Georges Marchais és Enrico Berlinguer kezdeményezései) az útkeresés megannyi (kétes) változatát hozták. Az utolsó rész kiemelkedő szerepet tulajdonít II. János Pál elgondolásainak, művének, megnyilvánulásainak a kommunista rendszer összeomlásában.

A rengeteg – dokumentált – információt adó, a történelmi előzményeket bőven taglaló, több csapásirányú história követése nem egyszerű, de maga a munka lenyűgöző.

Hantos-Varga Márta